

Een toevluchtsoord
in bangen tijd

door Marca

1945 — N. V. DRUKKERIJ HOOIBERG — EPE

Allang was er de wens van de Historisch vereniging Ampt-Epe om rond de meidagen (1993) een artikel te brengen over de Tweede Wereldoorlog. Door de heer M.L. (Marinus) Endendijk (bestuurslid Ampt-Epe) werd een boekje aangeboden dat de belevenissen beschrijft van mensen uit Epe die onderduikers een kans gaven om uit handen van de bezetter te blijven. In benarde omstandigheden zegt men wel eens: „Daar zou je een boek over kunnen schrijven ... ". Nou, dat boekje is geschreven door een onderwijzeres aan de School met de Bijbel (later Anne de Vriesschool), mejuffrouw Maria Caroline van Klaveren, onder de schuilnaam Marca.

Bij velen in Epe zal deze naam herinneringen oproepen aan de tentoonstellingen in haar school en in het dorp van al haar verzamelde voorwerpen die met de oorlog te maken hadden. Heet van de naald beschreef zij nog in 1945 de lotgevallen van de familie Van Essen aan de Wachtelenberg. Uitgeverij Hooiberg gaf het uit.

Gert van den Esschert

*"Verbergt de verdrevenen en meldt den omzwerende niet".
(Jesaja 16 vers 3b).*

Meijuffrouw Maria Carolina van Klaveren in 1944.

door Marca

Een woord vooraf

Op een familiefeest kwam ik toevalligerwijze met juffrouw Van Essen in gesprek over de bevrijding en alles, wat er mee samenging. En toen hoorde ik voor de eerste maal iets, van 't geen zij gedaan hadden in de afgelopen jaren. Mijn belangstelling was gewekt. Gaarne wilde ik meer horen over het werk, wat zij gedaan hadden en daarom ben ik verscheidene avonden bij de familie Van Essen geweest en heb hen er alles over laten vertellen. Ongetwijfeld zijn er velen in ons vaderland geweest, die eveneens het hunne er toe hebben bijgedragen, om de vele levens te redden, doch omdat dit zich in ons dorp heeft afgespeeld, leek het me interessant toe, om de "lotgevallen" van deze familie te beschrijven, opdat anderen, die niet met de familie in aanraking kwamen, ook iets van dit werk zouden vernemen. In de zomer van 1944 kocht ik in Oosterbeek deze tekst: 'Verbergt de verdrevenen en meldt den omzwervende niet'. Ik had juist even te voren in een illegaal blaadje gelezen, dat deze tekst die overigens niet zo bekend is, doch buitengewoon van toepassing was op die tijd, in de handel was gebracht, doch natuurlijk prompt verboden werd door onze "beschermers". Als één gezin deze tekst in praktijk heeft gebracht, is het toch zeker wel de familie Van Essen geweest en daarom koos ik deze woorden als motto voor dit werkje. Vele omzwervenden en verdrevenen zullen hun hele leven wel telkens in grote dankbaarheid terug denken aan hetgeen de familie Van Essen voor hen heeft gedaan in die bange jaren van 1940 tot 1945.

De samenstelster

10 Mei 1940. Ronkende motoren: vliegtuigen, die dood en verderf uitspuwen. Dreunend kanongebulder. Niet ophoudend mitrailleur-geknetter! Nederland is verraderlijk aangevallen door een oppermachtige vijand, die van plan is alles onder de voet te lopen. 14 Mei 1940. Capitulatie van het Nederlandse leger, dat alle krachten inspannend, niets vermag tegen den geweldenaar, en zich liever overgeeft, dan te moeten aanzien, dat hun dierbaar vaderland met zijn enkele miljoenen inwoners één puinhoop wordt. Enkele dagen later, de komst van Seyss Inquart, de door Hitler gezonden Oostenrijkse landverrader, die ons hier zal "regeren"!

De rede, waarmee deze schurk z'n intrede bij ons doet en die hij met de arrogantie van den Duitser waagt uit te spreken in onze Ridderzaal, druipt van olieachtige liefde en meegaandheid. Onze geestelijke waarden zullen niet worden aangetast, enz. enz.! Nederlands volk kan gerust zijn! Nederlands volk heeft echter, zolang het bestaat, zelf kunnen denken. Er wordt niet voor hen gedacht, zoals in Duitsland, waar men alles toejuicht, wat de Nazi-regering voor hen blijft klaar te maken. Vandaar het grote wantrouwen, waarmee in ons land deze rede wordt ontvangen, een wantrouwen, dat alleszins gerechtvaardigd blijkt te zijn, want niet lang daarna komen de gehate "Verordeningen" af, die stuk voor stuk Nederlands vrijheid benemen en recht verkrachten.

En dan komen de vijf jaren van bloed en angst en tranen. Vijf jaren, waarin diefstal en moord door het Nazi-gespuis, dat ons de beschaving wil brengen, hoogtij vieren. Het Nederlandse volk is gebroken! Gebroken? Neen, integendeel! De geest van verzet wordt levendig, breekt zich overal baan, en de Duitser moet ervaren, dat hij in het kalme, gemoedelijk Nederlandse volk een tegenstander heeft, die hem glad als een aal door de vingers glijdt en die hem op allerlei manieren zó tegenwerkt, als hij zelden ondervindt.

Ook in Epe, ons mooie Veluwe-dorp wordt die geest van verzet geboren. Er werd gesaboteerd, er werd ontdoken en ondergedoken en thans nu de sluier is opgelicht, horen we van het vele en goede, wat ook in Epe is gedaan. Ieder in Epe weet, waar de Wachtelenberg is. Het is de overgang van het dorp naar de bossen. Behalve een rijtje huizen, liggen daar enkele boerderijen verspreid en op de laatste boerderij, vlak voor de boszoom, woont Herman van Essen met zijn vrouw en hun drie jongens Mannes, Gerrit en Herman, respectievelijk 17, 14 en 5 jaar oud.

Bij zijn huis staan behalve de gebruikelijke schuren, ook een stenen gebouwtje, 't welk zomers verhuurd wordt. Vele stedelingen hebben er hun vakantie's in doorgebracht en hebben de aangenaamste herinneringen aan hun verblijf aldaar en aan de vriendelijke familie Van Essen. Ook Van Essen heeft die schoon-schijnende rede van Seyss Inquart gehoord en deze boer met zijn goed verstand denkt ook nog aan iets anders, dan alleen aan zijn koeien, kippen en varkens. Al gauw rijpt bij hem een plan en op zekere dag zegt hij tot zijn vrouw: "Ik ga hier een schuilplaats maken, want die kunnen we nog wel eens nodig hebben. We krijgen nog zware tijden". Denken bij hem is "doen". In een stenen schuurtje

wordt in de linkerhoek tegenover de deur een gat in de cementen vloer gemaakt van ongeveer één meter lang en een halve meter breed. Daaronder wordt een schuilplaats gegraven van 3 meter 20 lang, 1 meter 60 breed en 2 meter hoog. Van binnen wordt deze schuilplaats geheel gestut door cement. Een cementen plaat wordt over de opening gelegd waarover weer een ijzeren plaat komt en waar allerlei "rommel" op gezet wordt, want het is immers een schuur? Zo ontstaat een ruimte, waarin men rechtop kan staan en welke schuilplaats biedt voor 4 personen om in te slapen. Zou men er overdag gebruik van moeten maken, dan kunnen er zich wel meer personen in verbergen.

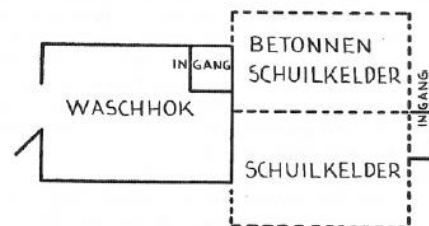
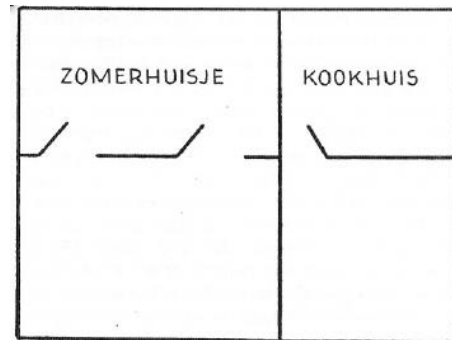

Hier is Herman van Essen en zijn vrouw Johanna van Essen Plakmeijer 25 jaar getrouwd. Samen met hun drie zonen v.l.n.r. Gerrit, Mannes en Herman – 1951.

De boerderij van Herman van Essen aan de Wachtelenbergweg 21 in Epe – 1950.

De eerste jaren heeft men die schuilplaats niet nodig. De familie Van Essen had toen ook niet kunnen denken, dat zij in de komende jaren zoveel mensen zou herbergen, die zich op de een of andere manier veilig moesten stellen voor terreur en vervolging. Begin september 1942 kreeg de familie Van Essen bezoek van een heer uit Voorburg, die zij wel kenden, omdat hij dikwijls bij hen kwam, als hij in Epe logeerde. Hij kwam eens informeren, of er bij hen nog plaats was voor berging van meubels. Al heel gauw bleek uit de loop van het gesprek, dat dit niet de eigenlijke reden was van zijn bezoek. Het hoge woord kwam er tenslotte uit: "of ze soms Joden konden herbergen?" Van Essen en zijn vrouw dachten daar niet lang over na en stemden dadelijk toe om hen te ontvangen. Aan het grote risico er aan verbonden, dachten ze niet.

Plattegrond van het huis met de schuilplaatsen.

En zo kwamen op 5 september de heer en mevrouw Van Leeuwen uit Scheveningen bij hen die tevens hun dochter meebrachten. Deze dame, die reeds in Heerde was ondergedoken, ontmoette in de auto-bus, waarmee ze reisde, haar ouders, die op weg waren naar Epe. En daar deze een eigen huisje ten gebruike zouden krijgen, leek het hun het beste om met elkaar naar Epe te gaan. Zo kwamen ze bij de familie Van Essen aan en ze betrokken het huisje, waar ze geheel voor zichzelf zorgden. De bonkaarten kregen ze een jaar lang uit Den Haag gestuurd. Later ontvingen ze vervalste persoonsbewijzen, die in Zeist vervaardigd waren, onder de naam van Kamps. De heer Van de Roest, onze gemeentesecretaris, zorgde voor de nodige papieren en ook de heren Sijens en H. van Ouwkerk hadden daarin een werkzaam aandeel. De familie Van Essen zorgde, dat ze al 't geen ze nodig hadden, kregen, zodat ze zich nooit behoefden te vertonen. Toen echter de eerste angst voorbij was, werden ze zorgeloos en gingen zelf dikwijls naar 't dorp, waar ze soms wel drie keer per dag gezien werden. Dit was de familie Van Essen wel een grote ergernis. Zij zetten immers alles op 't spel om die mensen voor een erger lot te bewaren en nu konden ze toch op z'n minst van die Joodse familie verwachten, dat zij van hun kant ook alles zouden doen, om het voor de familie Van Essen niet moeilijker te maken, dan het al was. De Jodenfamilie breidde zich intussen uit. Er waren 4 andere Joden bijgekomen. Dit aantal wisselde wel eens, doch vast waren er altijd 5 Joden. Na de grote staking op 30 april en 1 mei 1943, kreeg de familie Van Essen hun eerste onderduiker, namelijk Herman Bosch uit Vaassen, die daar op de ijzerfabriek werkte. De vader van H. Bosch was één van de voormannen van een toen verboden politieke partij en werd als zodanig gezocht. De hele familie vluchtte en zwierf in de bossen rond. Toen kwam een ultimatum. Indien de vader

's morgens om half negen er niet was, zou Herman worden doodgeschoten. Dus nam ook H. de benen en belandde tenslotte bij Van Essen. Hij bleef daar een week. Toen kon hij weer terugkeren naar de fabriek, wijl een Duitse baas daartoe zijn bemiddeling verleende. Later in Mei kreeg de familie Van Essen bezoek van den heer Sarelse uit Amsterdam, die wel eens een vakantie in hun huisje had doorgebracht.

Deze kwam onderdak vragen voor zijn broer Jan, die zich moest melden voor arbeid in Duitsland. En dat onderdak werd weer met gulheid gegeven en zo verscheen 25 Mei Jan Sarelse te Epe. Bonkaarten had hij niet. Er was echter een comité in Epe, dat in dergelijke gevallen voorzag. Het bestond uit mevrouw E.J. van Lohuizen van Wielink en de heren T. Jonker en D. Hendriks. Dit comité was op eigen initiatief begonnen bonnen enz. te verstrekken aan Joden en andere onderduikers. Later werd dit werk opgenomen in de grote Landelijke organisatie voor onderduikers. (L.O.). Die J. Sarelse is ook slechts een week bij de familie Van Essen geweest. Men vond het beter, dat hij dan eens hier, dan eens daar een week was. Door de omstandigheden gedwongen, zag hij zich toch eindelijk weer genoodzaakt naar Amsterdam terug te keren. En zo bracht Van Essen hem op zekere avond naar het station. Daar aangekomen, bleek, dat de trein juist vertrokken was, dus keerden beiden weer naar de Wachtelenberg terug. Toen ze thuis kwamen waren daar mevrouw Roelants en mejuffrouw Van Lohuizen op bezoek, aan wie ze het geval vertelden. Mevrouw Roelants bood hem toen dadelijk onderdak aan en zo was J. voorlopig weer gered.

In die tussentijd waren weer nieuwe onderduikers bij de familie Van Essen gekomen, namelijk Jan Albertus uit Wissel en Dries Bakker uit Doornspijk, neven van de familie Van Essen, die eveneens naar Duitsland moesten. Dries Bakker bleef slechts enkele weken en vertrok daarna weer naar zijn huis in Doornspijk. Jan Albertus bleef. Hij was al verschillende maanden daar, voor zijn familie wist, waar hij was. Terwijl die beide jongens daar waren, sloeg op zekere nacht, om kwart voor één de hond aan. Gelijkertijd werd op het slaapkamerraam getikt. Men begreep wel, dat het bekenden moesten zijn, die wisten, waar de familie sliep. Toen Van Essen de deur open deed, stond de familie Schijveschuurder, bestaande uit vader, moeder en een kindje van ruim twee jaar, ook Joden, voor hem.

Vlak bij de boerderij van Van Essen staat een groot houten zomerhuis, eigendom van de familie Vogel, die daar 's zomers vaak verblijf hield. Dààr had de familie S. zich ook reeds verborgen gehouden. Toen er eens een paar onrustige dagen waren, had Van Essen de hele "Blauwvoet" dichtgemaakt met luiken, om het huis onbewoond te laten schijnen en had de familie S. die dagen in volslagen donker gezeten, alleen met een klein kaarsje. Weer nam Juffrouw Van Essen het kleintje bij zich, (ze had het al eens eerder veertien dagen verzorgd) en dagelijks werd de familie S. van eten voorzien. Wat moest Van Essen beginnen? Bedden hadden ze niet meer over. Van Essen stond echter resoluut z'n plaatsje naast zijn vrouw af aan mevrouw S. en het kleintje en ging zelf met den heer S. bij de anderen in het hooi op de deel. De andere dag kregen ze een plaatsje in het huisje bij de andere Joden, doch slechts voor een week, daar de andere Joodse familie ... ze

niet langer durfde te houden!!! Het comité, dat de belangen dier soort mensen behartigde, zorgde toen verder voor hen.

28 September 1944. Juffrouw Van Essen en haar zoontje Gerrit waren jarig. En terwijl men onder gezellig samenzijn deze beide verjaardagen vierde, werd geklopt en stond de heer Reitsma, de boekhandelaar, voor de deur. Of er nog plaats was voor een onderduiker? En weer antwoordde Van Essen: "Ja"! En zo kwam Marinus Schoots uit Heerde diezelfde avond nog bij Van Essen, waar hij met zijn neus in de boter viel en de verjaardagen nog mee kon vieren. Deze M. Schoots was ook gedwongen geweest in Duitsland te werken, waar hij chauffeur werd bij een transportkolonne. Toen hij in Frankrijk was, zag hij kans te ontsnappen en verborgen in de vleugel van een vliegtuig, was hij eindelijk op het vliegveld Deelen geland. Vandaar zag hij kans om naar Barneveld te komen, waar hij wilde onderduiken. Hij moest daar echter f 30,00 per week betalen, wat hij niet bij machte was te doen. (Een prachtig voorbeeld van de hebzucht van sommige mensen, die onder het mom van hulpvaardigheid en vooral vaderlandsliefde natuurlijk, zich zelve trachten te verrijken ten koste van zulke opgejaagden). Tenslotte kwam hij in Epe terecht.

Eind 1943 had de familie Van Essen weer een nieuwe taak gekregen. Er zaten namelijk bij de "Ossenstal" in een hut 8 Joden. Die hut stond in het zogenaamde "Spergebied", dus was de kans op razzia's zeer gering. De familie Van Essen werd nu door het reeds eerder genoemde comité verzocht deze mensen dagelijks van eten te voorzien. En zo reed Van Essen elke avond in het donker, beladen met warm eten en brood naar de "Ossenstal". En dat veertien dagen lang. Toen gingen 6 Joden weg en bleven alleen over juffrouw De Hond en de heer Vomberg. Juffrouw De H. kreeg echter zo'n angst voor die eenzame plek, ver van de gemeenschap, dat ze op een avond zeer nerveus en schreiend bij de familie Van Essen aankwam, omdat ze er niet langer durfde blijven. Toen bouwde Van Essen een ondergrondse hut van twee en half bij drie meter in de bossen van "Renderloo", wat veel dichterbij hun woning was en verhuisden de twee Joden daarheen.

's Avonds aten ze dan op "Renderloo" bij mevrouw Roelants. Toen op "Renderloo" met de Kerstdagen bezoek was en het dus beter was dáár niet te verschijnen, waren ze bij Van Essen in huis. Weer later ging de heer Vomberg naar "Larikshof" en juffrouw De Hond naar Wapenveld, waar ze naderhand toch nog gegrepen werd. Ze werd naar Westerbork gebracht, vanwaar ze bevrijd werd door de Canadezen. Toen keerde ze weer naar Epe terug en sliep nog een tijd lang bij Van Essen tot ze naar Amsterdam kon terug keren. Van Essen achtte het toen beter ook bij zijn eigen woning nog een schuilplaats te maken, temeer omdat er weer razzia's gehouden werden. En zo maakte hij achter het schuurtje met de eerste schuilplaats, een opening in de grond en bouwde toen naar links weer een ondergrondse schuilplaats, eveneens gestut door planken en beton (wat toen al haast niet meer te krijgen was). Ook binnenshuis zorgde hij voor

een bergplaats. In het vast op een gepakte hooi sneed hij met de zeis grote stukken uit en kreeg zo een gang, die weer op een schuilplaats uitkwam.

Op 29 januari 1944 waren juffrouw Van Essen en J. Albertus in de keuken aan het koffiedrinken. Jan zat voor het raam. Daar zag hij plotseling een politie-uniform voorbij schieten en recht op het huisje afgaan. Het was De Leeuw, de bekende N.S.B. afd. commandant van de Marechaussee. Vlak achter hem kwamen nog twee heren. Jan vloog op en zei tegen zijn tante: "Daar is politie"! Deze antwoordde daarop: "Jongen, ga weg, maar gebruik je verstand"! Hij vloog toen door de kamer naar de slaapkamer, terwijl juffrouw Van Essen en Gerrit hem op de voet volgden. Juffrouw Van Essen keerde dadelijk weer terug en vond Daamen al in de keuken. Terwijl ze met de ene hand de kamerdeur dichttrok, vroeg ze hem om zijn persoonsbewijs. Zij wilde uitstel hebben. D. antwoordde, dat zijn baas in 't andere huisje was, waarop juffrouw Van Essen weer zeide: "Daar heb ik niets mee te maken.

Ik wil uw persoonsbewijs hebben". Daamen antwoordde weer: "Vraag het maar aan mijn maat". Deze was inmiddels nu ook binnengekomen en liet haar werkelijk de persoonsbewijzen zien, die ze bekeek, doch waarvan ze in werkelijkheid niets zag. "Uitstel, uitstel" was haar enige gedachte! Toen liet ze de heren hun gang gaan en Daamen ging nu de kamer door naar de slaapkamer, vanwaar hij even later terug kwam met een lachje op zijn gezicht. Hij zei echter niets.

Waar was Jan in die tussentijd gebleven? Die was meteen, toen hij in de slaapkamer was, door het raam gewipt en in de bossen verdwenen. In de slaapkamer stond ook nog een koffer, waarin de radio was gepakt. (De vierjarige Herman had dit eens aan een timmerman, die daar bezigheden verrichtte, verklapt, door te zeggen: "Je moet niet aan mijn vader zeggen, hoor, dat hij een radio heeft", waarop de timmerman dit lachend aan het kereltje beloofde. Maar dit was ook de enige keer, dat hij er over sprak). De 13-jarige Gerrit, die Jan ook gevolgd was, haalde op zijn eigen houtje de radio uit de koffer en gaf het toestel door het raam over aan zijn 15-jarige broer Mannes, die ook al toegeschoten was, en die er eveneens mee in de bossen verdween, om het daar onder het mos te verstoppen. Juffrouw Van Essen wist hier niets van. Daamen en Goedhart waren inmiddels in de kamer teruggekomen, waar een melkbus met een klein beetje melk bij de kachel stond. Daamen vroeg aan Goedhart: "Wat moet daarmee"? Goedhart antwoordde: "Weg"! en hij en Van Essen brachten de bus weg en verborgen hem bij de kalvers in het hok. Ze keken eens op de deel rond, zagen een trap naar boven en vroegen: "Is daar alles in orde"? En Van Essen, zeer bereidwillig, ging de trap op, keek eens rond en kwam terug met de boodschap: "Daar is niets"! Dat was op dat ogenblik ook werkelijk zo, doch al was er nu nog zoveel geweest, dan had Van Essen natuurlijk nog "niets" gezien! "Ga zelf maar kijken" zei Van Essen nog. "Neen, 't was goed zo". Ze geloofden hem wel. Deze beide heren namen dus hun taak wel "zeer ernstig" op en deden hun werk "grondig". Het strekt hun ter ere!! Bij Van Essen wist men toen

meteen, dat men met een paar "goeien" te doen had, zoals de term in die dagen luidde. Juffrouw Van Essen vroeg nog, terwijl ze naar 't huisje wees, of dat een "verkeerde" was. De heren konden daar geen rechtstreeks antwoord op geven en toen vroeg ze: "Is het soms De Leeuw"? Op hun bevestiging antwoordde ze toen: „0, dan weet ik al genoeg. Nu krijgen jullie ook geen koffie van me. Kom dat later maar eens halen".

Intussen kwam ook De Leeuw van zijn inspectietocht terug. Hij had de Joden gevraagd, of ze ingeschreven waren. Hun antwoord luidde bevestigend, hoewel dit niet het geval was. Daarop zei hij, dat hij dan nog eens terug kwam. Van Essen en zijn vrouw waren nog niet in de gelegenheid geweest om elkaar even alleen te spreken. Thans deed die gelegenheid zich voor en Van Essen vroeg dadelijk: "Waar is Jan"? "Die is weg" was 't antwoord, "maar waar is de radio"? Juffrouw Van Essen had de geopende koffer en het open raam gezien. (Dat had Daamen natuurlijk ook wel gezien, vandaar zijn stiekem lachje). „0, die is ook weg"! gaf haar man ten antwoord, want deze had geen Jan, maar wèl de radio zien verdwijnen door middel van zijn twee flinke jongens. De heren waren eindelijk gereed gekomen met hun huiszoeking en verdwenen, tot grote opluchting van de familie Van Essen. Dat was goed voor hen afgelopen! Enkele dagen later kwam Daamen weer terug, nu met een controleur. Van Essen leverde steeds te weinig melk af, wat met al die onderduikers natuurlijk geen wonder was. Van Essen had echter maar weinig koeien en haast geen hooi enzovoort enzovoort. Of die controleur dit nu geloofde of niet, hoe het ook zij, ook dat onderzoek liep goed voor hen af. En ... nu schonk juffrouw Van Essen wèl koffie!

Een van de schuilkelders bij de familie Van Essen – 1945.

Jan Albertus had de schrik te pakken gekregen en ging een tijdje weg naar een andere oom van hem, M. van Essen in de Laarstraat. De Joodse familie, nu natuurlijk in hevige angst voor een tweede bezoek van De Leeuw, waarbij alles wellicht zou uitkomen, vertrokken naar Utrecht, waar ze 14 dagen bleven. Na die 14 dagen ging Van Essen met zijn vrouw naar Utrecht om te vertellen, dat De Leeuw niet meer terug gekomen was, dus dat het huns inziens weer "veilig" was. De Joodse familie schreide van blijdschap, toen ze de familie Van Essen zagen en gingen nog dezelfde avond mee terug naar Epe. Een paar dagen later kwamen ook de ouders van het echtpaar "Kamps" uit Heerde terug, waar ze tijdelijk hadden vertoefd.

In het begin van dat jaar werd Van Essen aangezocht voor de illegale beweging. Hij ging daar niet zo grif op in, omdat hij eerst inlichtingen wilde inwinnen. De inlichtingen waren van dien aard, dat hij besloot zich bij de "ondergrondse" strijders te voegen.

Plotseling moesten de fabrieksarbeiders uit Vaassen naar Duitsland om te werken. Toen kwamen 's nachts bij hen slapen Van Doorn en zijn zoon en Koedijk Jr. zolang tot het voor hen weer veilig was thuis te slapen. En daarna kwamen ineens de meldingen voor Olst. Daaronder vielen alle mannen van 18-45 jaar, dus ook Van Essen zelf, die 40 jaar was. In de schuilplaats durfde hij het nog niet te wagen, daar de aarde er boven, nog los lag, waardoor er de aandacht op gevestigd kon' worden. De eerste schuilplaats was daardoor ook onbruikbaar, want de beide schuilplaatsen waren slechts door een wand van beton van elkaar gescheiden. Kwam men in de schuilplaats 2 en klopte men op de wand, dan merkte men dadelijk door het holle geluid, dat zich daarachter ook een ruimte bevond. De hut bij de "Ossenstal" leek hem beter. Er waren intussen al meerdere personen bij hem gekomen en zo trokken op die bewuste woensdag Van Essen en zijn toen 16-jarige zoon Mannes, die voor zijn leeftijd flink ontwikkeld was, zijn broer N. van Essen en diens zoon Mannes, G. Dijkgraaf, G. Visser en M. Schoots naar de "Ossenstal".

Een goede ligging was daar niet, dus brachten ze de eerste nacht door op de houten planken van de hut, toegedekt met enkele dekens en wat jassen. De andere dag zochten ze mos en plukten wat hei en spreidden ze zich daarvan een bed. Dit bed verschilde echter nog heel wat van 't geen, waarop ze thuis sliepen, zodat voor sommigen van hen, ook deze nacht niet zo rustig was. Ze draaiden zich eens om en om en opeens hoorde G. Visser geritsel op de planken, waar hun voedselvoorraad was. Z'n buurman J. Albertus ontwaakte ook en hoorde eveneens het spektakel, want het geluid was steeds sterker geworden. Muizen! Na enig overleg besloten ze op muizenjacht te gaan. Een lucifer werd aangestoken en een klein olielampje aangestoken en de beide jongens trachtten de muizen te vangen, echter tevergeefs. Daar ontwaakte ook Gr. Dijkgraaf uit zijn rustige slaap. Hij zag het flikkerend lichtje, wist zich niet goed te herinneren,

waar hij was, kwam tot het besef, dat hij dorst had en zei slaapdrongen: "Zeg Jan, he'j ok een bittien water veur mien?". "Ja jong ku'j wel kriegen", antwoordde Jan en hij pompte wat water voor hem. (Er was een pomp in de hut). Nog steeds slaperig, dronk Gr. Een paar slokjes en prevelde toen suffig: „'k Gleuve, da'k koortse hebbe"! En toen sliep hij weer in. De beide anderen brulden van 't lachen en lagen een tijd daarna nog te schudden om die "koortsige stakker", die de andere morgen kerngezond ontwaakte en zich niets meer van het nachtelijk intermezzo kon herinneren.

Overdag vermaakten ze zich met wat spelletjes, "kookten" koffie op het kacheltje en volgden de vliegmachines, die geregeld overtrokken, met hun ogen. In die wijde eenzaamheid hadden ze daar een prachtig zicht op. En 's avonds ondernam de dappere juffrouw Van Essen de onbehaaglijke tocht door de stille, donkere bossen met een grote pot eten, om haar "mannen" hun voedsel te brengen. Erg aangenaam vond ze die tochten ook niet, doch het maakte haar nog niet zo angstig, als het verschijnen van vliegmachines. Zij heeft in deze jaren met haar man veel gewaagd, veel gedaan. Hun aller leven stond steeds op het spel. Veel angst heeft ze ook wel uitgestaan, doch die angsten waren niets in vergelijking met de angst, die ze voor vliegtuigen had. Zodra ze 's nachts het geronk der motoren hoorde, brak het angstzweet haar uit en stond ze ogenblikkelijk naast haar bed. Nu was daar ook wel enigszins reden toe. Meermalen had ze brandende vliegtuigen over hun huis zien komen en soms leek het of zo'n aangeschoten vliegtuig recht op hun woning aankwam. Die vliegmachines waren een nachtmerrie voor haar. Pas, als het geronk van de laatste motor in de verte wegstierf, zocht zij haar bed weer op, om er dan bij het eerst volgend geluid weer uit te vliegen. Gelukkig behoefde ze die tochten naar de "Ossenstal" niet lang te maken, want vrijdagavond kwamen de mannen al weer thuis. Toch was juffrouw Van Essen 's nachts nooit alleen geweest, want in haar huis sliepen verschillende jongens uit de buurt.

Op 10 oktober, 's morgens om 7 uur zagen ze plotseling grote bedrijvigheid van de Duitse Wehrmacht en Grüne Polizei. Op iedere 50 meter werd een soldaat geplaatst en toen ze eens gingen informeren, werd hun verteld dat "er parachutisten werden verwacht". Dat kon, dus ieder ging of bleef aan het werk. Mannes was met Jan Albertus naar zijn werk gegaan, Marinus was aan het houtjes hakken, Van Essen zelf zat rustig koffie te drinken bij de Joodse familie, terwijl juffrouw Van Essen bij de pomp bezig was melkbussen schoon te maken. Gerrit stond bij haar. Plotseling verschenen 3 mannen van de Grüne Polizei om de hoek van het huis, juffrouw Van Essen werd wit van schrik. "Of er ook mannen in huis waren" vroegen ze. "Neen" was het antwoord. De Polizei ging daarop het huis binnen. Gerrit ging in die tijd zijn vader waarschuwen, die ze trouwens zelf al gezien had. Marinus was meteen achter het kippenhok geschoten. Van Essen stapte uit het huisje, wenkte Marinus en ging rustig met hem naar het land, alsof ze daar werk te verrichten hadden. De Grüne Polizei kwam terug en vroeg, waar haar man was en hoe oud hij was. **In** haar schrik gaf

zij de juiste leeftijd op. De heren vonden echter niets en vertrokken. Juffrouw Van Essen, in de mening, daar haar man en Marinus in de schuilplaats zaten, ging daar eens even kijken, zag, dat alles in orde was en zuchtte verlicht. Toen ze even later opkeek, zag ze tot haar hevige schrik haar man en Marinus bij 2 Grüne Polizei-mannen staan. Wat was gebeurd? Terwijl Van Essen en Marinus naar het land gingen, keek hij even om en zag twee soldaten met het geweer in aanslag, hem wenken. Van Essen ging naar hen toe, doch zei tegen Marinus: "Maak, dat je wegkomt!" . Deze was echter bang dat, als hij vluchtte, de Duitsers op Van Essen zouden schieten, dus volgde hij Van Essen. De ene mof riep nog: "Kan die achterste niet vlugger lopen?". Van Essen draaide zich zeer behulpzaam om en beet Marinus nog eens zeer nadrukkelijk toe: "Maak dat je wegkomt!". Marinus had ook al eens omgekeken en had toen gezien, wat Van Essen niet gezien had, dat achter hen het bos wemelde van soldaten, zodat het een onmogelijkheid was om weg te komen.

Bij de Duitsers aangekomen, moest Van Essen het persoonsbewijs laten zien. "Dat had hij niet, 't was thuis". "Wie of die jongen was?". "Een evacu e". "Waar vandaan?". "Uit Arnhem". Toen moest het persoonsbewijs worden getoond. En daarop stond, dat Marinus in Heerde woonachtig was. Toen moest hij mee. Ze gingen nog even naar het huis, en juffrouw Van Essen, wie het huilen nader stond dan het lachen, vroeg, of ze een boterham mocht klaar maken. Dat mocht. Daarop vroeg ze, of Marinus weer terug zou komen. "Ja!". En werkelijk, 's avonds om 6 uur was Marinus weer terug. Ze hadden maar heel vluchtig zijn papieren ingekeken, want anders hadden ze wel kunnen zien, dat hij niet met verlof hier was, want daarvan stond niets aangegeven. Nadat Gerrit zijn vader had gewaarschuwd, was hij dadelijk op weg gegaan om zijn broer en Jan te waarschuwen. In die tijd was Jan's moeder ook bij haar zuster gekomen, om te vragen of Jan soms gepakt was en waar hij anders was. Juffrouw Van Essen zei het haar, en toen stapte ze weer op de fiets om eveneens Jan te waarschuwen. Bijna gelijktijdig met Gerrit, die gelopen had, kwam ze bij de jongens aan. En daar vertelde ze aan Mannes, dat zijn vader ook gepakt was. Groot was de schrik van de jongen. Ze moesten echter nu zelf maken, dat ze wegkwamen, maar ze vonden alles reeds afgezet. Toen verborgen ze zich in een greppel, waar ze de hele dag in bleven liggen. Van bakker Van Ark, die voorbij kwam, kregen ze een paar broden.

Van Ark verborg zijn fiets in het bos en trok zelf verder de bossen in. Later waren mand en fiets verdwenen. De beide jongens dwaalden tegen de avond ook verder af en kwamen bij een boer onder Heerde terecht. Jan bleef daar (het waren kennissen van hem) en Mannes keerde naar huis terug. Hij was vol zorg over zijn vader en liep er erg over te tobben. Om half 7 kwam hij thuis en de eerste, die hij zag, was ... zijn vader! Toen werden de opgekropte zenuwen hem de baas en hij barstte in tranen uit. Tranen van blijdschap en opluchting. En ook zijn vader en moeder kampten met hun ontroering. Gr. Dijkgraaf, die nog steeds bij hen was ondergedoken, ging 's morgens ook gewoon naar zijn werk. En ook

hij bemerkte plotseling overal soldaten, zag ook geen kans meer om weg te komen en groef zich daarom in onder het mos. De moffen liepen rakelings langs hem heen, doch vonden hem gelukkig niet. De eigenaar van het terrein, waarop hij was, bracht hem daar brood en 's avonds keerde hij weer naar huis terug. Juffrouw Van Essen kwam hem al tegen, om te zeggen, dat hij veilig thuis kon komen. Om half 12 die dag had Van Essen nog een vluchteling gezien. Het was Jan Sijens, die zich aan de rand van het bos vertoonde. Van Essen wenkte hem en als een hazewind schoot Jan uit het bos naar het huis van Van Essen. Juffrouw Van Essen ging zó staan, dat hij haar kon zien en wees hem de kortste weg naar de schuilplaats, waar hij zich net bijtijds kon verbergen en waar hij de hele dag bleef.

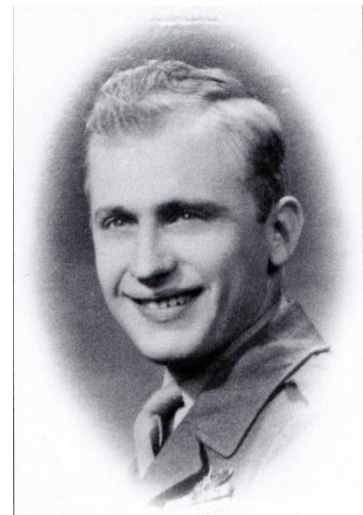
's Avonds zaten allen bij elkaar. Er waren nog 3 Joden van Larikshof bij gekomen en ook T. Jonker was bij hen. Daar verschenen ineens 2 Duitsers. Even zaten zij allen verlamd van schrik. Alleen Van Essen bleef doodkalm. Hij ging naar de deur en toen bleek, dat zij alleen maar melk wilden hebben. In zijn grote opluchting gaf hij hen 2 liter, iets, wat hij nog nooit gedaan had, want voor de moffen was er nooit geen melk. De andere morgen om tien uur vertrokken de Duitsers, na eerst hun telefoonlijn, die zij nog in de haast hadden aangelegd, te hebben afgebroken.

Jan Sarelse, die nog steeds op Renderloo was, was er niet zo gelukkig af gekomen. Hij viel in de handen van de Duitsers en omdat hij onderduiker was, kwam hij in de gevangenis te Zwolle terecht. Na ± een maand werd hij uit de gevangenis geholpen en als er nadien razzia's of meldingen waren, kwam hij steeds bij Van Essen een schuilplaats zoeken. Dan waren ook weer N. van Essen, zijn zoon Mannes, G. Visser en Gr. Dijkgraaf van de partij. De schuilplaatsen waren dan 's nachts "vol", want ook anderen wisten van die veilige wijkplaats, zoals 2 zoons van Van Ark, 2 jongens uit de buurt: Evert van Loenen en Anton Broekhuis en Jaap Brouwer uit Vaassen. Anton Broekhuis was daar ook overdag. 's Zondags daarop wilde Van Essen naar zijn zuster in Doornspijk gaan, om eens te horen, hoe het daar was afgelopen. Juffrouw Van Essen keurde dit af. Al was het nu veilig, daarom was het niet gezegd, dat het zo zou blijven. Zij wilde dan ook in geen geval mee en raadde het haar man ten zeerste af. Van Essen zag er echter geen gevaar in en wilde graag gaan. Mannes vroeg toen, of hij dan, in plaats van zijn moeder mee mocht. Ook dat was niet naar de zin van juffrouw Van Essen. Maar ... de mannen gingen! Van Essen zei, dat hij voor zessen thuis zou zijn. Was hij er dan niet, welnu dan was er werkelijk iets gebeurd. Juffrouw Van Essen was die hele dag in onrust. Even voor zessen kwam Mannes alleen thuis. Op zijn moeders ongeruste vraag, waar zijn vader was, zei hij: "Vader komt ook, maar nu zal ik u eens wat vertellen". Zij gingen samen de kamer in, buiten het gehoor van de kleine Herman. "Moeder, vader komt later thuis en brengt twee Amerikanen meel". Juffrouw Van Essen wist niet, wat zij hoorde, maar was er erg blij over. Zij had niet zo lang geleden juist tegen haar man gezegd: "Nu hebben wij al zoveel onderduikers gehad en nu hoop ik toch, dat wij

ook nog eens Amerikanen of Engelsen bij ons krijgen. Dat zou ik echt-leuk vinden!". En ziedaar ... onverwacht en ongedacht zou haar wens nu vervuld worden.

Maar hoe kwam Van Essen zo ineens aan die Amerikanen? Wel, toen hij bij zijn éne zuster, de weduwe Bakker, in Doornspijk kwam, had zij juist de vorige middag 8 Amerikanen in huis gekregen. Bij Soerel (Nunspeet) was een kamp van houten huisjes en ondergrondse schuilplaatsen, gebouwd door illegale werkers. Dáár waren Joden, Amerikanen, zelfs een Rus en anderen ondergebracht. De "ondergrondse" achtte het op dat moment niet veilig meer en zo hadden de Amerikanen elders een schuilplaats gezocht en waren toen bij de weduwe Bakker terecht gekomen. Juffrouw Bakker kon natuurlijk al die acht mensen niet houden en toen Van Essen daar kwam, dacht hij ineens aan de vurige wens van zijn vrouw en bood dadelijk aan er twee mee te nemen naar Epe. Later op de dag ging hij naar zijn andere zuster en terwijl hij daar was, kwam bij juffrouw Bakker een "ondergrondse", wien zij het voorstel van haar broer mededeelde. Deze moest natuurlijk eerst meer weten over de politieke betrouwbaarheid van Van Essen en wachtte dus zijn komst af. Toen hij terugkwam en de beide heren met elkaar gesproken hadden werd het voorstel in dank aanvaard. Van Essen stuurde nu Mannes vooruit en zou zelf in het donker, tegen 8 uur, het toenmalige verbodsuur komen. Met de 2 Amerikanen, een neef en een "ondergrondse" "Henk" kwam hij half acht bij zijn vrouw aan, die haar hartewens thans vervuld zag.

De 2 Amerikanen waren: 1e James J.R. Wilson uit Waterloo-Iowa, USA, onderofficier, 19 jaar oud. Deze was in Friesland met een parachute uit een bommenwerper gesprongen, die aangeschoten was en al zeer laag vloog. De parachute ontplooidde zich eerst, toen hij al bijna op de grond was. Vandaar, dat hij een hevige smak maakte en zijn voet daarbij bezeerde. Hij kwam in een hooiland terecht, waar een daar aan het werk zijnde boer hem in een hooiopper verborg. 's Avonds werd hij naar een boerderij gebracht. Nog twee kameraden werden eveneens gered, doch zeven vonden er de dood. Drie maanden had hij toen bij burgers op een klein kamertje gezeten, zonder ooit buiten te komen. Dáár was het op het laatst ook niet meer veilig en toen werd hij per trein, begeleid door een "ondergrondse", naar Nunspeet gebracht. Men had hem een NSB-speldje opgedaan en "Volk en Vaderland" meegegeven. Toen zij in Zwolle moesten overstappen, zagen zij plotseling de Grüne Polizei rondwandelen. James Wilson vertelde daarvan zelf, dat hij voelde zo wit te worden als dat kopje (terwijl hij naar een kopje op tafel wees). Zij stapten weer in en James Wilson ging met "Volk en Vaderland" breed voor zich uit zitten "lezen". De Grüne Polizei kwam werkelijk controleren.

Ieder kreeg een beurt, maar ... de ijverige "Volk en Vaderland" -lezer die zo in zijn geliefd lijfblad verdiept zat, werd overgeslagen. Zo kwamen zij zonder verdere stoornis in Nunspeet aan, waar hij in het kamp werd ondergebracht.

Nummer 2 was Carroll A. Stearns Jr., Burlington-North Carolina, USA, 1ste luitenant, 23 jaar oud. Deze was gedwongen geweest in Putten met zijn Mustang te dalen, omdat de machine eveneens aangeschoten was. Daar hadden de mensen hem ook voortgeholpen en was ook hij later in het kamp bij Nunspeet terecht gekomen. Deze beide heren sliepen 's nachts in de schuilplaatsen in het hooi en zaten overdag in de zitkamer. Zij waren zeer onvoldoende gekleed en hadden maar weinig en dunne onderkleding aan, wat in ons kille klimaat niet bepaald behaaglijk is.

Juffrouw Van Essens medelijdend hart kon dit niet verdragen. De andere morgen trok zij er op uit, om te zien warme onderkleding machtig te worden. Ook haar nichtjes deden haar best en zo kregen zij van de families D. J. van Lohuizen en G. S. van Lohuizen, mevrouw Van Pelt en de beide broers van haar man warme onderkleden. Ook bij de heer G. T. Kasteel klopte de familie Van Essen nooit tevergeefs aan. Die morgen hadden zij onderwijl ook weer iets anders beleefd. Toen zij net goed en wel uit hun bed waren, zagen wij een groepje mensen op hun woning afkomen. Dichterbij gekomen bleek het de schoonzoon te zijn van de familie uit het huisje, die met nog acht andere Joden uit het bewuste kamp van Nunspeet waren gevlucht. In de nacht, volgend op die middag, toen de Amerikanen bij juffrouw Bakker waren gekomen, had men het kamp "ontdekt", en waren onder andere deze Joden naar de familie Van Essen gegaan. Omdat die schoonzoon al eens in Heerde was geweest, trok juffrouw Van Essen er 's morgens om half acht al op uit om zich bij het Heerder comité te voegen. Zij moest zelf al die boodschappen doen, daar het voor de mannen veiliger was, niet op de weg te komen. Deze tocht liep op niets uit. In Heerde kon men hen momenteel geen onderdak verschaffen en toen wendde zij zich tot het Eper comité. Dit comité verwees haar naar de Hertenkolk. De joden bleven nog een week bij van Essen en toen brachten Van Essen, T. Jonker en mejuffrouw Hendriks ze naar de "Hertenkolk". Eén der Joden vroeg onderweg nog aan Van Essen, of het niet mogelijk was, met hem weer mee terug te gaan. Het leek hem natuurlijk prettiger om dáár te zijn. Van Essen kon dit verzoek onmogelijk inwilligen, daar het te storend zou zijn voor de anderen en bovendien was alles er op berekend, dat zij niet bij Van Essen zouden zijn. Dus ook deze man moest zich met de "Hertenkolk" tevreden stellen. Later is hij naar Elburg vertrokken en daar werd hij twee dagen voor de bevrijding door de moffen verdrongen. Er waren papieren verloren geraakt, waarop zijn naam en adres stond en deze kwamen terecht in de handen van de Duitsers met het bovengenoemde gevolg.

Niettegenstaande de zorgen en angsten, die men doorlopend had, beleefde de familie Van Essen met al die jongelui toch een gezellige tijd. Al heel gauw hadden Jim en Carroll de ontzettende angst ontdekt, die hun vriendelijke gastvrouw voor vliegmaachines had. Een angst, waartegen zij zich onmogelijk kon verzetten. Nauwelijks hoorden zij het geronk van een vliegmaachine, of de beide jongelui vlogen in zogenaamde hevige angst op en bliezen het allereerst de lamp uit, want "er moest eens een lichtstraaltje naar buiten vallen!". Dan zat de hele familie in het donker, waardoor de situatie er niet beter op werd. En dan trachtte nummer 1 onder een grote kast te kruipen, die zo laag op de poten stond dat er geen hond onder kon verdwijnen en nummer 2 zocht zich te verbergen in een klein hoekje, achter de kachel. En dan schalde de lach op, doch met dat al raakte juffrouw Van Essen haar angst niet kwijt.

Dat de jongelui allen een grote angst hadden voor een mogelijk bezoek van de S.D. of Landwacht is natuurlijk begrijpelijk. Nu hadden de andere jongelui allang eens gewacht op een gelegenheid om één van beiden er tussen te nemen. En op zekere dag was de gelegenheid gunstig. Zij merkten, dat Carroll naar een zekere plaats ging. Toen staken zij de koppen bij elkaar en toen zij haast zeker konden weten, dat Carol "geïnstalleerd" was, brachten zij hun plan ten uitvoer. Nu had die WC daar een eigenaardige bijzonderheid. Er waren namelijk twee deuren in, één, die in verbinding stond met de slaapkamer en één, die naar de deel leidde. Ineens vlogen de jongens achter elkaar door de deur van de slaapkamer, holden de WC door en kwamen zo weer op de deel terecht, terwijl zij daarbij uitriepen: "Carroll, daar is de S.D.!". In paniek-stemming vloog nu ook Carroll op en stormde de jongens, met zijn pantalon op zijn hielen, achterna om eveneens het vege lijf te redden. Maar toen hij hun uitbundige pret zag, begreep hij dat zij hem een poets hadden gebakken en dat er van een S.D. geen sprake was.

Zoals reeds gezegd is, sliepen de Amerikanen 's nachts in het hooi. Op een nacht hadden zij het erg warm en daarom schoof één van hen een dakpan opzij, om wat frisse lucht te krijgen. Zij sliepen weer in. Even later kwam er een flinke regenbui. De regen kletterde nu door de opengeschoven dakpan op de slapers, die zich nergens van bewust waren. Toen zij 's morgens wakker werden, kwamen zij tot de ontdekking, dat zij, op een voor hen wonderbaarlijke wijze, nat waren geworden. De één stond in de grootste verbazing zijn kletsnatte pantalon te betasten. Toen zagen zij de geopende dakpan en begrepen zij de toedracht van de zaak. Wat werden zij later door de familie uitgelachen en vooral juffrouw Van Essen genoot er van. Zij kon Carroll ook zo heerlijk plagen. Deze was getrouwd en had verteld, dat hij eerstdaags vader hoopte te worden. En dan zei zij tegen hem, terwijl zij de vijf vingers van haar hand voor hem uitgespreid hield: „0, dan krijg je er vast vijf. Dat gebeurt altijd in Amerika, en ook alleen in Amerika. Je zult het zien. Vast!". En dan kreeg Carroll de schrik al te pakken.

Op een andere avond was er ook een nichtje van de familie Van Essen op bezoek. Zij zaten allen gezellig bij elkaar; de heren rookten en Jim rolde een

nieuwe sigaret. Plots zei het nichtje tegen Marinus: "Zeg, zou in Amerika hetzelfde gebruik als bij ons zijn, namelijk als je bij een heer de lucifer uitblaast, je, als betaling daarvoor een kus moet geven?". "Ben je dwaas, natuurlijk niet" was het antwoord. Intussen was Jim aan het lucifer aansteken toegekomen en zij, razend nieuwsgierig, of het daar ook bekend was, waagde zij de lucifer uit te blazen. Ogenblikkelijk reageerde Jim er op en eiste zijn betaling. Zij zat verbluft, maar zo goed was zij niet, of zij moest, onder het gelach van de anderen, haar schuld voldoen. Maar toen wist zij ook, dat het gebruik "internationaal" bleek te zijn.

Bijna avond aan avond waren daar ook mevrouw Roelants en mejuffrouw Van Lohuizen, die ingewijd waren, op bezoek en ook Jan Sijens was dikwijls van de partij. Het was immers zo'n mooie gelegenheid om het Engels eens op te halen. Op zekere avond waren deze bezoekers er weer. Jan Albertus ging ongeveer negen uur naar boven en toen hoorden zij hem zacht, maar nadrukkelijk zeggen: "Pas op, pas op!". Juffrouw Van Essen, die een vliegtuig gehoord had, dacht ogenblikkelijk aan luchtgevaar en haastte zich naar buiten, waar zij ineens Duitsers hoorde schreeuwen tegen elkaar, terwijl de hond geweldig te keer ging. Zij liep meteen weer naar de kamer terug en zei tegen de aanwezigen: "Gaan jullie allemaal weg!". Toen ging zij weer terug en daar stonden 4 Duitsers voor haar, die haar ... de weg naar Jagtlust vroegen. Een zucht van verlichting ontsnapte haar en om ze maar zo gauw mogelijk kwijt te raken, wees zij hen zo bereidwillig mogelijk de weg, echter langs de andere zijde van het huis, opdat zij niet meer voorbij hun kamer behoefden te gaan.

De Amerikanen bleven tot 17 november. Toen vertrokken zij naar Doornspijk, om vandaar naar de Rijn te gaan, waar zij in transporten overgezet zouden worden. Dit gelukte niet dadelijk. De transporten werden even gestaakt. James Wilson duurde dit te lang en hij deed toen een poging om de Rijn over te zwemmen. Helaas werd hij door Duitse patrouilles opgemerkt. Zij schoten op hem, hij werd getroffen en vond zo een tragische dood. *) Had hij nu, na al die tijd van omzwervingen, nog maar even geduld gehad, dan was het wellicht anders voor hem afgelopen. Carroll Adam Stearns kwam later wel veilig over de Rijn en kon zich weer bij het leger voegen. De familie Van Essen had toen alleen nog maar J. Albertus en M. Schoots.

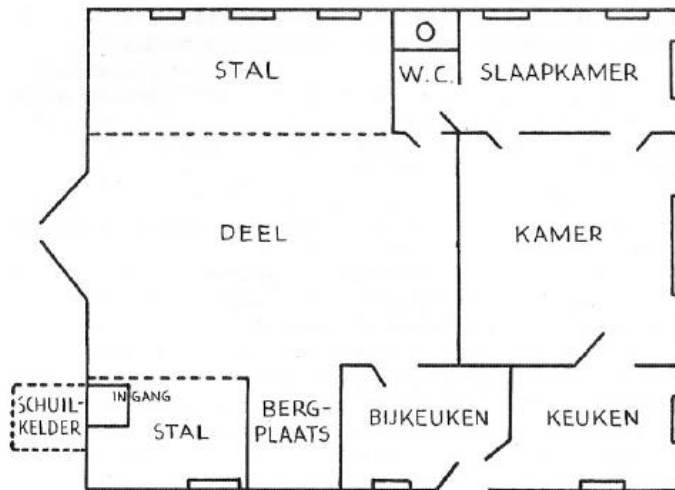
Ongeveer een week voor Kerstmis fietste hun zoon Mannes door de bossen en werd daar aangehouden door mannen van de S.D. Zij vroegen hem om zijn persoonsbewijs, hielden dit en zeiden, dat hij dit de andere morgen in Olst kon

**) Mej. Van Klaveren heeft haar interview met de familie Van Essen kort na de oorlog gehouden en kennelijk werd ten gedacht dat Wilson was omgekomen. Hij had de zwempartij echter wel degelijk overleefd en is tientallen jaren nog eens bij de familie op bezoek geweest.*

komen halen. Of hij nu al beweerde, dat hij pas 16 jaar oud was, het hielp niets, hij was zijn persoonsbewijs kwijt. Vader en moeder Van Essen dachten er natuurlijk niet aan, om hun zoon naar Olst te laten gaan. Maar nu was een ander gevaar ontstaan. Hun adres was bekend en bij een eventuele huiszoeking konden ook de andere jongens gegrepen worden, dus achtten zij het raadzamer, dat die beiden tijdelijk ergens anders heen gingen. Jan ging weer naar zijn oom in de Laarstraat, waar ook Mannes naar toe ging en Marinus zocht een toevlucht bij zijn meisje. Toen waren Van Essen en zijn vrouw voor het eerst zonder "Iogé's". Alleen Gerrit en kleine Herman waren bij hen en in het huisje waren nog steeds vijf Joden. Toen dacht Van Essen er over, om een, nog veiliger, schuilplaats te maken. Op Eerste Kerstdag, want de tijd drong, maakte hij, geheel alleen, een gat in de kalverstal, groef naar buiten uit en kreeg een nieuwe schuilplaats van ± 2 bij 2,5 meter. Knap, wie daar een schuilplaats kon vinden. Dezelfde dag werd de 13-jarige Gerrit ernstig ziek. Deze ziekte duurde lang en om het kind rust te bezorgen en de angst weg te nemen, die hij in zijn onderbewustzijn had, werden vóór maart door hen geen "gasten" meer aangenomen. Zo moesten zij ook twee Belgen, die uit krijgsgevangenschap waren ontvlucht en voor wie, bij hen plaats werd verzocht, weigeren.

En toen werd het maart. En daar kwam de eerste nieuwe onderduiker, namelijk Ernst de Klerk, een jongmens, wiens ouders in Indië woonden, en die in Holland zijn studies zou voltooien. Heel lang is hij echter niet bij Van Essen geweest. Toen hij weg was, werd aan de familie Van Essen gevraagd of zij een paar "zware jongens" konden hebben, wat natuurlijk kon. N. Rambonnet uit Elburg was commandant van de groep "Old Putten", onderdeel van de verzetsbeweging. Ook zijn broer H. Rambonnet was daarvan lid. Op 13 februari 1945 deed de S.D. uit Apeldoorn een overval op de woning van genoemde heren. Deze waren beiden niet thuis. Hun moeder, die op de achtergrond eveneens illegaal werk verrichtte, werd echter meegenomen, evenals N.'s verloofde, hun tuinman en nog een lid van het personeel. Deze 2 laatsten werden naar Duitsland vervoerd. N.'s verloofde kwam na 10 dagen vrij, doch mevrouw Rambonnet zat eerst 5 weken in Apeldoorn, waarna zij naar Westerbork werd vervoerd. Op 11 april, toen de Geallieerde legers reeds in het noorden en oosten van het land waren, zou zij met nog 116 andere vrouwen via Assen en Groningen naar Leeuwarden worden gebracht, doch bij Grijpskerk werden zij door de Canadezen bevrijd en kon zij naar Elburg terugkeren. Het huis was door de S.D. leeggehaald en vernield en N. Rambonnet, die gezocht werd, zocht onderdak in Epe, wat hem bij de familie Van Essen werd gegeven. Nummer 2 was de heer W. Tjeenk Willink uit Zwolle. Deze had zich ook aan het ondergrondse werk gegeven en was in 1943 bij de K.P. in Twente gekomen. Na enige tijd werd hij opgepakt door de S.D., doch wist met hulp van de marechaussee te ontkomen. Hierna werd hij rayons-verbindingsofficier van de K.P. op de Noordoostveluwe. Hieraan kwam ook plotseling een eind en hij moest onderduiken in Epe. Hij werd echter steeds opgejaagd en na nauwelijks ontkomen te zijn aan de S.D., die op zijn laatste adres een overval deden, kwam hij tenslotte bij de familie Van Essen.

Ongeveer half maart kwam weer een verzoek om huisvesting voor weer 2 "zeer zware jongens". Ook op dit verzoek werd volmondig "ja" gezegd. Nummer 1 was de heer Daamen, onder de ondergrondse werkers, bekend als "Tonny". Het was dezelfde, die reeds eerder bij de familie Van Essen zulk een "grondige" huiszoeking had gedaan en die natuurlijk nadien veel beter bekend was geworden met het werk van de familie Van Essen.

Plattegrond van het huis met de schuilplaatsen.

"Tonny" was commandant van de stootgroep, die eventueel, als het bevel daartoe kwam, het kamp van Oldebroek moest overvallen. Er was ook een munitie-depot bij de heer Van Pelt. Dit werd verraden en in de avond en nacht van 18 op 19 december 1944 werden toen door de S.D. de volgende personen gevangen genomen: J. Daamen, mevrouw Daamen, H. Hogervorst, N. Hogervorst, G. Prinsen, B.A. Gerardts, J. de Vos, M. Fontein, H. Aluin (twee ondergedoken Joden), S. de Vreede, B. Pannekoek, P. C. v. d. Ree, P. v. d. Ree, B. van Pelt, mevrouw Van Pelt, M. van Kleef, G. J. de Wilde en K. Couw. Zij werden allen naar de Willem III kazerne te Apeldoorn vervoerd.

De heer Daamen gaf hierover en over zijn ontsnapping de volgende bijzonderheden. In de gevangenis werden zij verhoord en gemarteld om hen tot een bekentenis te dwingen, onder andere werden zijn vingers gebroken. Men was daar ook zeer nieuwsgierig naar een zekere "Tonny". Doch niemand van hen wist iets van "Tonny" af. Zij loochenden allen hun bekendheid met hem. Ook aan hem zelf werd gevraagd wie "Tonny" was, doch hij kende deze persoon ook niet! De anderen werden de één voor, de andere na, na een verblijf van enkele weken naar Duitsland gedeporteerd, waar vandaan velen van hen helaas niet meer zijn teruggekomen. "Tonny" bleef en op zijn vraag antwoordde men hem, dat hij als leider van een wapentransport dit toch wel kon begrijpen. Hem wachtte dus de kogel. Van dat ogenblik af rijpte er bij hem een ontvluchtingsplan. Hij had niets meer te verliezen, wel alles te winnen. Zij zaten met zijn negenen in de cel, van wie 3 anderen hetzelfde lot zouden delen. Eén van de celgenoten, een Jood, had met de strenge kou een paar oorwarmers gestuurd gekregen in een pakje met andere levensbehoeften. Van de ijzeren uiteinden werd een soort zaagje gefabriceerd en met dat primitieve instrument werd een begin gemaakt met het doorzagen van twee tralies, die \pm 2 centimeter in het vierkant waren. Een moeizame arbeid! De tralies waren hoog aangebracht, dus gingen zij voor dat werk op een soort melkbus, waarin hen het eten werd gebracht, staan, welke weer op een tafel werd geplaatst. En terwijl dan het zagen aan de gang was,

werden door de andere celgenoten verschillende liederen gezongen, opdat het knarsen niet gehoord zou worden. 's Avonds werd de verkregen snede met zeep ingesmeerd, om deze te camoufleren. De spanning was vreselijk en de zenuwen waren tot het uiterste gespannen. Elke dag toch weer de kans op ontdekking en iedere dag kon ook de laatste van hun leven zijn. Eindelijk waren na 10 dagen de tralies door. Van vrijdag op zaterdag zouden zij een ontvluchttingspoging wagen. Toen kwam nog het zware werk van het ombuigen van de tralies. Daar waren zij 21/2 uur mee bezig. Doch eindelijk was de opening groot genoeg. Toen men zover was en het verduisterde raam daarachter kon openen, kwamen zij tot de verschrikkelijke ontdekking, dat buiten alles overgoten was door het heldere, glanzende maanlicht. Het gezicht van de wacht, die ongeveer 7 meter van hen vandaan stond, was duidelijk te zien. De teleurstelling was hevig, doch zo was het een onmogelijkheid. Zij begonnen toen de tralies weer recht te buigen, waar 8 uren mee gemoeid waren. 's Maandags daarop regende het. Dat was het gunstige moment. Men kon nu een betrokken lucht verwachten. Het buigen van de tralies ging nu veel gemakkelijker. De dekens werden aan repen gescheurd en aan elkaar geknoopt. Alle knopen werden van de pakken gesneden om nergens achter te blijven haken. En men had van de dekens slofjes gemaakt. Al hun bezittingen lieten zij verder in de cel achter en toen was alles voor de ontvluchting gereed. De eerste kroop door de opening en ... kwam veilig beneden en toen volgden ook de anderen. Plots verscheen een waker met een hond op het terrein. De hond sloeg aan en bleef blaffen. Doch de waker in de heilige overtuiging, dat de hond een kuur had en in de verste verte er niet aan denkend, dat er wel eens iets verkeerd kon zijn, gelastte de hond op strenge toon "zijn bek te houden", wat het stomme dier tenslotte ook deed, tot grote voldoening van zijn baas en tot grote opluchting van de ontsnapten. Op het terrein stonden allemaal bordjes met "Mijnengevaar" er op en verder was overal prikkeldraadversperring aangebracht. En centimeter voor centimeter voortkruipend, plat op hun buik liggend, werden de zenuwslopende ontvluchttingspogingen voortgezet. Toen ineens, ging een deur open en een hel licht stroomde naar buiten. Onbeweeglijk bleven zij liggen. Zouden zij ontdekt worden? Het hele terrein was verlicht. Slechts twee minuten bleef de deur open, doch voor de vluchtelingen leken het wel twee uren. Doch gelukkig de deur ging weer toe; zij waren nog niet ontdekt. Het gelukte hen tenslotte van het terrein af te komen en toen kwamen zij eindelijk terecht bij de zeepfabriek van De Haas en van Brero (*aan de Waterloseweg in Apeldoorn*). Daar hielden zij zich twee dagen verborgen achter een stapel dozen, waarvan zij zich een schuilplaats hadden gebouwd. Daarna kwamen zij in aanraking met de vrouw van de directeur, die zelf ook illegaal werker was en hadden zij binnen 2 uur foto's en persoonsbewijzen, zodat zij verder konden gaan. "Tonny" kwam in Oene terecht, waar hij ± 6 weken is gebleven. De illegale beweging had door de gevangenneming van die 16 personen een gevoelige klap gekregen.

Na "Tonny's" ontvluchting werd getracht de zaak in Epe weer op te bouwen. Het was daarom noodzakelijk, dat hij meer in het centrum kwam te zitten en vandaar

het verzoek aan Van Essen om hem te verbergen. Een paar dagen later kwam nummer 2, namelijk Aalt van Vemde, die ook meermalen gezocht was geweest en thans in Vierhouten zat ondergedoken. De heren kregen druk werk. Jan Voorhorst was de verbindingsman tussen "Tonny" en de contact-adressen, orders kwamen binnen of gingen uit. De hele dag ratelde de schrijfmachine en vele malen ging juffrouw Van Essen om de hoek van het huis kijken of er "niemand" aankwam. Zij was doodsbenauwd, dat het geratel van de schrijfmachine de aandacht zou trekken van de één of andere voorbijganger, want een schrijfmachine in een boerderij moest onvermijdelijk op iets verdachts wijzen. Meermalen waarschuwde zij voor "vreemden" en dan ging de machine naar de W.C. waar dan een plank van de bijzonder brede zitplaats werd weggenomen en de machine naar beneden ging. Er waren daar ook handwapens verborgén. Er werden nog meer wapens verwacht, onder andere ook springstof. Reikhalzend werd naar deze zending uitgezien. En toen kwam op zekere dag de boodschap dat er om half vier een transportfiets in Oene moest zijn. Eindelijk! Alles kwam nu in actie. Verschillende leden van de "ondergrondse" kregen hun instructies en vanaf het huis van Van Essen tot aan het adres in Oene stonden op alle mogelijke punten en op verschillende afstanden deze mensen, die de weg moesten bewaken. Sommigen deden dit werk voor het eerst en velen voelden zich erg zenuwachtig. Van Essen zelf fietste rond, om ook een oogje in het zeil te houden. De transportfiets kwam in Oene aan en weer werden de nodige voorzorgsmaatregelen getroffen. Zij gingen het huis binnen om de zending "speelgoed" of "levensmiddelen", zoals de termen luidden, in ontvangst te nemen. En kregen tot hun grote verbazing en ontgoocheling een partijtje kaas en vet! Dit was een geschenk voor de "ondergrondse". Van wie? Dat is tot heden nog een raadsel gebleven. Een zeer welkom geschenk in die tijd, maar toen zij met dat partijtje "wapens" bij "Tonny" kwamen, had deze er niet de waardering voor, die verwacht zou kunnen worden. Integendeel, hij was woedend. En dan het idéé, dat zij dáárvóór al die voorzorgen genomen hadden, die nu allerbelachelijkst waren. Later zag hij natuurlijk het komische er van in en het is nu nog een bron van grote hilariteit, als zij er over spreken. Niet lang daarna kwamen toch de wapens, die in schuilplaats nummer 1 veilig opgeborgen werden. De derde schuilplaats was nog nooit in gebruik geweest.

Op een keer zei Mannes tegen zijn moeder: "U moet eens roepen, dat de S.D. er aan komt, dan kunnen wij zien in hoe korte tijd zij allen in de schuilplaats zijn". En toen allen op zekere dag met elkaar op de deel waren, stak juffrouw Van Essen haar hoofd om de deur en riep haastig: "De S.D. is in aantocht!" . In een minimum van tijd waren zij allen in de schuilplaats verdwenen en toen juffrouw Van Essen een minuut later kwam kijken, was de deel verlaten en in het kalverhok was niet te merken, dat er zo even een aantal mannen onder de grond verdwenen waren. Juffrouw van Essen riep hen nu toe, dat zij wel tevoorschijn konden komen, want dat het slechts een proefneming was geweest.

Op 28 maart werd een Poolse kolonel bij de familie Van Essen gebracht. Zijn naam was Jan Falkowski, die op 9 maart met een aangeschoten bommenwerper in de nabijheid van Den Haag was neergekomen, door de Duitsers was gevangen genomen en later naar Zwolle werd gevoerd. Hij was licht aan het been verwond, doch hij simuleerde, dat hij haast niet lopen kon. 's Nachts had de trein enige uren oponthoud in Zwolle en toen zag hij kans om te ontsnappen. Omdat hij zo ongelukkig liep, lieten men niet zo streng op hem. Een dag of wat zwierf hij in de omgeving van Zwolle rond, werd toen over de IJssel geholpen en kwam door middel van anderen bij Van Essen terecht, waar hij 2 dagen en 2 nachten is gebleven. Het was een aangenaam mens, die niettegenstaande zijn kort verblijf bij de familie Van Essen een prettige herinnering heeft achtergelaten. Hij hoorde daar natuurlijk van het werk van de ondergrondse beweging en eens zei hij: "Wat zijn jullie gelukkig! Jullie kunnen voor je vaderland vechten en jullie komen zeker eens vrij, maar ik vecht voor mijn vaderland en dat zal nooit geheel vrij komen!" Wel een ontmoedigende gedachte voor iemand, die alles voor zijn vaderland offert, terwijl uiteindelijk alles wellicht vergeefs is. "Jan de Pool" zoals hij daar genoemd werd (in deze kleine kring, met zijn dikwijls cosmopolitische gezelschap, vielen alle standen, rangen en titels weg en werd ieder gewoon bij de naam genoemd, wat alles veel gemakkelijker en gemoedelijker maakte), wilde zo vlug mogelijk daar weer vandaan om als het kon, contact met het leger te krijgen. En zo stapte hij op de derde morgen met Van Essen op de fiets. Hij was geen fietsen gewoon, dus zat hij er eerst wat onwennig op, maar ... het ging. Rondom de boerderij wemelde het in die tijd van de Duitsers. Zij reden er gewoon midden tussen door en brutaal keek hij de Moffen vlak in het gezicht. Hij werd naar een adres in Epe gebracht, waar men voor verder transport zou zorgen. Toch heeft hij zich tot de bevrijding steeds schuil moeten houden, dan eens hier, dan eens daar. Het gelukte hem niet naar het bevrijde gebied te komen. In "Pen-Gun", het weekblad van de Nederlandse Strijdkrachten van 9 juni, stond een brief van hem afgedrukt aan Z.K.H. Prins Bernhard gericht. Met toestemming van de redactie van "Pen-Gun" volgt hier de Hollandse vertaling van die brief.

Aan Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden,

Ik heb de eer deze mededeling tot Uwe Koninklijke Hoogheid te richten, in de hoop, dat ik door Uwe goedertierenheid in de gelegenheid mag worden gesteld mijn dank te betuigen aan het Nederlandse volk, dat mij zo moedig behulpzaam was, van het oogenblik, dat ik aan de Duitsers ontsnapte, tot aan de uiteindelijke bevrijding. De nimmer aarzelende moed en kracht van het Nederlandse volk, zijn geslepenheid bij het verstoppen van mijn persoon, en bovenal, zijn onbaatzuchtige vriendelijkheid, door mij van de zo karige rantsoenen nog eten te verstrekken, was oneindig veel groter, dan ik ooit in woorden zal kunnen uitdrukken. Ik wil het Nederlandse volk mijn diepgevoelde dank overbrengen en in dit uur der verwinning, de gemeenschappelijke hoop tot uitdrukking te brengen, dat

de toekomst, ons een vrede zal geven, die ons in staat zal stellen, ons bestaan te herbouwen in een wereld, waaruit oorlog en vernietiging voor eeuwig zullen zijn verbannen. Ik heb de eer te verblijven,

Uw dienaar

Jan Falkowski

In die tijd werd het steeds onrustiger. Men hoorde van vorderingen van dit en vorderingen van dat. Op 1 april kreeg Van Essen een nieuw soort logés. Er werden namelijk 3 paarden van burens gebracht, die onder moesten duiken, omdat allerwege paarden gevorderd werden. Eén buurman kwam zelf ook mee en dook meteen bij Van Essen onder, waar hij tot de bevrijding is gebleven. Voor de paarden was het daar ook niet langer veilig. Zij werden toen naar de "Ossenstal" gebracht. Dit was net bijtijds, want al heel gauw kwamen de Duitsers, die op hoge toon hooi eisten voor hun paarden, wat Van Essen weigerde. Zij *moesten* het hebben en Van Essen hield vol, dat hij het niet had. Tenslotte zei hij, dat hij naar de Ortskommandant zou gaan, wat hij ook deed. Deze was nogal inschikkelijk en antwoordde hem, dat, als hij geen hooi had, hij het ook niet behoefde te geven. Had hij wel, welnu, dan moest hij wat afstaan. Het eind van dat alles was, dat Van Essen hun 30 pond hooi gaf en niets meer.

Enige dagen later moesten zij 3 Duitsers kwartier verschaffen. Zij kregen een plaatsje in de schuur, waarmee zij tevreden moesten zijn. Weer een paar dagen later kwamen er nog 2 Russen en 4 paarden bij. Van het eerste groepje hadden zij weinig last, doch één van de 2 Russen wilde persé in huis een kamertje hebben, wat zij natuurlijk niet meer over hadden. Van Essen hield echter voet bij stuk. Hij kon met de anderen in de hooiberg slapen, voor hem werd geen uitzondering gemaakt. Uit wraak daarover liet hij van de vroege morgen tot de late avond een grammofoon, die zij natuurlijk ergens gestolen hadden, draaien. Het was om er dol van te worden, maar Van Essen zei hier wijselijk maar niets van. Vrijdagnacht werd hij door de heren uit bed gehaald om de paarden in te spannen. Zij moesten vertrekken, maar zij waren zo stomdronken, dat zij dit onmogelijk gedaan kregen en daarom Van Essen riepen. Hij deed dit, om ze maar zo gauw mogelijk kwijt te zijn. De andere morgen ging Van Essen eens kijken op de plaats, waar in het bos nog meer paarden hadden gestaan. De Duitsers lieten in hun dronkenschap nog wel eens wat achter en nu wilde hij zien of er soms hoefijzers waren achtergebleven. Terwijl hij weg was en zijn vrouw net was opgestaan, begon de hond geweldig te keer te gaan. Toen zij keek wat er gaande was, zag zij tot haar schrik de Grüne Polizei verschijnen. Zij deed de deur meteen op het slot, waarschuwde alle "jongens" om naar de schuilkelder in de stal te gaan en vloog naar boven om de bedden af te halen. Zij vouwde vlug de dekens op, nam de lakens mee naar beneden en gooide ze als "vuil wasgoed" op de deel, keek nog eens goed rond, of alles weg was, wat op "gasten" kon

wijzen en ging toen eindelijk naar de buitendeur. In die tijd was ook Van Essen van zijn tocht teruggekomen. Hij was anders voor geen klein geruchtje vervaard, doch nu schrok hij toch geweldig. En toen bleek, dat de heren in de verste verte niet dachten aan huiszoeking, maar daar wensten te slapen en hun auto te stallen. Van Essen beweerde, dat dit niet kon, dat zij geen slaapplekken meer hadden en dat zij ook de auto niet konden stallen. Zij werden natuurlijk kwaad en begonnen op de bekende Duitse manier te bulderen en te schreeuwen. Het zou en het moest! En Van Essen hield doodkalm vol: het gaat niet! Tenslotte trokken zij weg en toen Van Essen even later ging kijken, bleek ook de auto verdwenen. Het hele gesprek was aangehoord, door de nu in "letterlijke" zin ondergrondse jongens. Een zucht van verlichting was hun ontsnapt, toen zij hoorden dat het niet om een huiszoeking te doen was en zo gauw zij maar konden, kwamen zij uit hun schuilplaats tevoorschijn.

Op 9 april kwamen bij hen de heren H. Rambonnet, de broer van N. Rambonnet en J. van Delden, leden van de "ondergrondse beweging" te Elburg. Zij moesten in Heerde "werk" verrichten en kwamen bij Van Essen de kortste weg daarheen vragen. Op 13 april had het drama in Heerde plaats, waarbij 14 mannen, hoofdzakelijk leden van de verzetsbeweging wreedaardig door de Hunnen werden vermoord. Diezelfde dag kwamen H. Rambonnet en J. van Delden weer bij Van Essen terug om te informeren, of Nic. dààr was. Door die catastrofe te Heerde had hun werk geen doorgang kunnen vinden en nu waren zij hevig ongerust over N., van wie zij niets meer hadden gezien of gehoord en die dezelfde tijd ook in Heerde geweest moest zijn. Zij vroegen zich zelf nu af, of hij ook bij de slachtoffers was, omdat er ook onbekenden bij waren. Na de bevrijding bleek dit ook werkelijk het geval te zijn. Toen de Duitsers de leden van de verzetsbeweging hadden neergeschoten, knalden zij tegelijk ook maar neer, die voor hun ogen verschenen. Nic. Rambonnet was, zonder enig flauw vermoeden, ook langs komen fietsen en werd ook meteen door de onverlaten doodgeschoten. H. Rambonnet en J. van Delden bleven nu ook bij Van Essen. De spanning werd al groter. Het front kwam steeds naderbij. Dat de bevrijding niet ver meer af was, bleek uit alles. In de "ondergrondse kring" heerste dan ook groot optimisme. Alleen juffrouw Van Essen deelde dit optimisme niet. Zij hield het op: "Wij zijn er nog niet zo gauw van af. Het duurt nog wel tot september". En dan kreeg zij heel wat te horen van de anderen. "Zij moest zich schamen, om zo te denken. Straks, als de bevrijding er is, dan weet je je niet te bergen van schaamte over je veronderstelling. Ja, dan moet jij nog onderduiken, maar je hoeft er niet op te rekenen, dat je dan bij ons kan komen. Bij ons is dan geen plaats voor je". Deze woorden kreeg zij dan te horen. Ook verweten zij haar, dat zij "heulde" met de Duitsers. Iedere keer, als zij, vol zorg en angst voor haar "jongens" weer zo'n Mof van de deur had gepraat en zij allen het gevaar weer afgewend zagen, dan kregen zij praatjes en "heulde" juffrouw Van Essen met de Duitsers! De stemming onder elkaar was, trouwens al die tijd dat zij daar waren, uitstekend. Niettegenstaande de angst voor mogelijke ontdekking, hadden zij toch verbazend veel plezier.

Hun ondergronds werk liet hen ook nog wel vrije tijd toe. En dan kwam juffrouw Van Essen met een bak aardappelen aandrigen en zette de heren aan het aardappelen schillen, want er kwam heel wat kijken, om zoveel grage monden en magen te vullen. Maar zij had gewillig "personeel", dat moet gezegd worden. De verdere tijd brachten zij zoek met allerlei. Nu eens werd er een dam-competitie gehouden en zaten zij in gespannen aandacht het schuiven van de damstenen te volgen. Dan weer werd aan de "Kunst" gedaan. Veel schoons werd gedeklammeerd en zelfs trad één van hen als goochelaar op om het "publiek" te vermaken. 's Avonds hielden zij zangrepetities. Dat moest natuurlijk stil gebeuren. Zodra zij op bed waren, begon het "mannenkoor" fluisterend te zingen, doch in hun ijver werd dit gezang al luider en luider en werd tenslotte zelfs buiten goed hoorbaar. En dan kwam juffrouw Van Essen's stem van beneden: "Ssstt, sstt, stil toch jongens. Zij kunnen jullie in de verte al horen. Als er eens iemand langs komt". Dan was het weer even stil. En juist, als zij dacht dat de heren in slaap waren, barstte er boven een lachsalvo los. Er werden "moppen getapt!". En dan klonk weer de stem van de bezorgde en angstige juffrouw Van Essen: "Bedaar nu toch, jongens" Het was altijd een hele rust voor de goede ziel, als zij eindelijk in slaap geraakt waren en het boven rustig werd. Dan kon ook zij rustig het hoofd neerleggen, tot ... de eerste vliegtuig haar weer wreed uit haar slaap haalde!

Niet iedere avond konden de heren rustig naar bed gaan. Soms moesten zij op verkenning uit. A. van Vemde, die ieder wegje, paadje en greppeltje op duimpje kende, ging als gids voorop. "Tonny" volgde hem op de hielen. Zonder ooit in de zwartste duisternis te dwalen, sloop Van Vemde met zijn onfeilbaar oriënteringsvermogen, recht op zijn doel af. Hij wist reeds meters van tevoren, dat hij *die* boom, of *dat* bepaalde struikje moest passeren en ... zij *kwamen* er langs. Dat die tochten niet zonder gevaar waren, is vanzelfsprekend, want overal kon je op Duitsers stuiten. Gelukkig brachten zij het er altijd goed af. Het was voor de heren een grote kwelling, als zij de Moffen om het huis heen sigaretjes zagen roken, terwijl zij zelf niets hadden. Op zekere dag, een paar dagen voor de bevrijding, zagen zij een grote Duitse vrachtauto bij de volgende boerderij staan. De 13-jarige Gerrit werd geroepen en hem werd opdracht gegeven om "uit de auto een paar pakjes sigaretten te gaan halen". Gerrit af. Hij kwam bij de wagen en inderdaad was daar van alles in, ook de begeerde sigaretten. Eén van de zonen van de boer nodigde de enige aanwezige Duitser uit, om ook binnen een kop koffie te gaan drinken. Dit "vriendelijke" aanbod werd met graagte aangenomen en toen de kust veilig was, sloegen hij en Gerrit hun slag. Triomfantelijk kwam Gerrit thuis met 75 sigaretten, die zij eerlijk onder elkaar verdeelden en zonder enig gewetensbezwaar oprookten. Toen juffrouw Van Essen later haar zoontje er over onderhield, dat hij toch niet had mogen stelen, was hij eerlijk verontwaardigd daarover. "Maar moeder, u denkt toch niet, dat ik het later ook zal doen? Maar van die Moffen, mag best!" was zijn repliek.

In de week van 9 tot 14 april kreeg de familie Van Essen weer nieuwe inkwartiering. Er kwamen 5 soldaten, behorende tot een Rode Kruis afdeling. 's Nachts sliepen zij in de schuur, doch overdag waren zij in de keuken. En in de kamer daarnaast zat dan de verzetsbeweging. Wèl een ongewone situatie! .Enkele dagen vóór de bevrijding kregen zij bij Van Essen de laatste onderduiker. Jhr. de Stoppelaar van Bleydestein, Hollandse officier in Engelse dienst was als parachutist neergekomen met een opdracht voor de Eper verzetsbeweging. Daar al de draden hoofdzakelijk bij Van Essen samenkwamen, kwam ook hij daar natuurlijk terecht, waar hij bleef tot na de bevrijding. Steeds spannender werd het nu. De koeriers en verbindingsmannen liepen af en aan. Op zondag 15 april kreeg zij nog even een grote schrik. Het was 's avonds. Juffrouw Van Essen met Mannes, "Tonny" en Jhr. de Stoppelaar van Bleydestein, daargenoemd "Jan de Engelsman", zaten bij een flikkerend kaarsje in de kamer. Van Essen was met al de anderen buiten voor het huis. (Elke avond werden zij "gelucht". Toen die Amerikanen er waren ging Van Essen elke avond met hen een eindje in de bossen wandelen). Opeens vloog een Duits soldaat de kamer, waar zij zaten, binnen. Deze was langs de andere kant van het huis gekomen, zodat Van Essen niets had gemerkt, was de bijkeuken en keuken doorgehouden en stond nu opeens in de kamer. Een ogenblik zaten zij stijf van schrik. Toen sprong "Tonny" overeind en nam onbewust de bokshouding aan. De soldaat snapte gelukkig niet, waar hij was terecht gekomen en vroeg, waar de luitenant was? Juffrouw Van Essen stond meteen op en zei, terwijl zij hem vooraan bij zijn tuniek vastgreep: „0, die is hier niet. Ga maar mee, dan zal ik wel wijzen, waar hij is". Zij wist van de hele luitenant niets af; op goed geluk wees zij hem naar de volgende boerderij, waar inderdaad de luitenant bleek te zijn.

En zo brak de bewuste dinsdag 17 april aan. De spanning bij Van Essen bereikte haar hoogtepunt. Konden zij aan het werk gaan? Zij popelden om te beginnen, maar toch moesten wij nog geduld hebben. Zij wisten, dat in het dorp de laatste Duitsers hun vernielingswerk begonnen. Daar zij nog geen instructies van hogerhand hadden gekregen, konden en mochten zij er niets tegen doen. Ook "Jan de Engelsman" ontraadde dit ten sterkste. Er waren aan de Dellerweg nog heel wat Duitse soldaten, het was nog heel goed mogelijk, dat er nog represaillemaatregelen zouden genomen worden, waardoor nog veel ellende over Epe kon komen.

In huis hielden zij het echter niet langer uit. "Tonny" ging naar het dorp om eens poolshoogte te nemen en "Jan de Engelsman" vroeg aan juffrouw Van Essen, of zij niet een boodschap voor hem te doen had. Ja, dat had zij wel en toen kreeg hij een boodschappenboekje voor de firma Van Lohuizen mee. Op een paar klompen van Van Essen en in zijn kapotte broek ging hij nu die boodschappen halen. Toen hij bij de familie Van Essen kwam, zag juffrouw Van Essen, dat er in het zitvlak van zijn pantalon een groot gat zat. Zij bood toen aan hem een broek van haar man te geven, doch hij antwoordde: „0 nee, die broek wil ik niet missen, daar voel ik mij zo gelukkig in!", dus vertoonde hij zich dagelijks in dat

kledingstuk. Even tevoren was hij bezig geweest op het bleekveld achter de woning. Er was een vliegtuig overgekomen en vlug had hij toen van het witte wasgoed de letters: "no germans" (geen Duitsers) gevormd. Ook de andere vogels waren gevlogen. 's Morgens vroeg waren H. Rambonnet, J. van Delden en A. van Vemde al naar het kanaal gefietst. Aan de overzijde waren door hen op die fatale negende april wapens in de grond gestopt, die zij nu nodig zouden hebben. De bruggen waren vernield. Zij zijn toen over het kanaal gezwommen, hebben de wapens opgegraven, een vlotje gemaakt, daar de wapens op gelegd en zijn toen weer zwemmende met hun vlotje naar de overkant gegaan. Daar trokken zij hun achtergelaten kleren weer aan en tezamen met A. Dekker en Buitenkamp brachten zij de wapens bij Van Essen, waar zij ze gingen schoonmaken en reinigen. In de morgen kwam mevrouw Ruitenbeek ook nog even bij Van Essen. Zij was die morgen al meermalen gewaarschuwd door haar man, die ook ergens op het dorp was. Buying en Lanting, de beide N.S.B.-marechaussees, waren in het dorp gesignaleerd en daar het nog allerminst veilig was, vond zij het beter de leden van de verzetsbeweging te waarschuwen. Lang hebben die beide heren daar niet meer rondgelopen, want 's middags waren de rollen omgedraaid en werden zij zelf gezocht.

De "ondergrondse" kwam openlijk voor de dag en toen was het gedaan met alle geheimzinnigheid en onderduikerij. 's Middags kregen ze bij Van Essen nog 2 Duitse soldaten. Eén van hen was een paar dagen geleden ook bij hen geweest en bracht nu nog een gewonde kameraad mee. Zij kwamen uit Hattem en vroegen daar te mogen slapen. Dat mocht wel, maar als de "Tommies" kwamen, moesten zij zich overgeven. Dat zouden zij doen. Tegen de avond kreeg juffrouw Van Essen nog eenmaal een schrik, want toen zag zij een Duitse auto op hun huis komen aanrijden. Zou het nu nog mis gaan? Toen de auto echter dichterbij gekomen was, zag zij, dat deze geheel met oranje versierd was en begreep zij, dat het geen kwaad meer kon. Zij kwamen de Duitsers ophalen.

Dat was het slot! De rust keerde weer bij de familie Van Essen na een spannende tijd. Ieder kon nu weer naar zijn eigen huis terugkeren en kon zich ongestoord en vrij op de weg vertonen. Ook de Joden in het huisje keerden huiswaarts of begaven zich ergens anders heen.